

2976

9(47)

y-20

1937

Ն. ՅԱՊՈՎ

ՂՐԻՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
1853-1856 թ.թ.

ԳԻՏՆԱԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ 1937

27 30 MAY 2011 24 JAN 2006

ՀԻՍՆ ՈՒՍՈՒՑԻԶՆԵՐԻ ՎՈՐԱԿԱՎՈՐՄԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
№ 2 ՀԵՌԱԿԱ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԳՐԱԳԱՐԱՆ - № 2

9(47) (1)
4-20
Ա. Մ.

Ն. ՅԱՊՈՎ

ՂՐԻՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
1853-1856 թ. թ.

(Ոմանդակ նյութեր նեոսկրայոլներին)

12
41743
ՀՈՎ

Պատ. խմբագիր՝ Հ. ԽՈՒՇՈՅԱՆ
Թարգմ.՝ Մ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ,
Սրբագրիչ՝ Ս. ՇԱԼՉՅԱՆ.

Գիսիրաւի սպարան
Գլավիլիս № 2243
Պատկեր № 27
Տիրաւ 1000

ՂՐԻՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
1853—1856 թ. թ.

1

Ղրիմի 1853—1856 թթ. պատերազմը մի կողմից Ռուսաստանի և մյուս կողմից՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Թյուրքիայի ու Սարդինիայի միջև, հսկայական նշանակութիւն ունեցած վոչ միայն Ռուսաստանի, այլև Արևմտյան Յեվրոպայի համար:

Մինչև Ղրիմի պատերազմը Ռուսաստանի միջազգային դրութիւնն այլ եր, քան հետագա տարիներին, առանձնապէս խնայելի վիճակում ժամանակաշրջանում. XIX դարի առաջին կեսում, մինչև արևելյան պատերազմը, ռուսական ցարիզմը վնչ միայն կախման մեջ չէր արևմտայեվրոպական կապիտալիստներին, այլև հավակնութիւն ուներ վճռական դեր խաղալու Յեվրոպայում և վարելու միանգամայն անկախ արտաքին քաղաքականութիւն:

Յեվրոպայում ցամաքային մեծագոյն բանակի վրա հենված՝ ռուսական ինքնակալութիւնը կարվածատերերի ու աճած բուրժուազիայի հետ միասին վճռական աննկախիստական-զաղութարարական քաղաքականութիւն էր վարում և հանդես էր գալիս միջազգային ժամդարմի, հեղափոխական շարժումները խեղդողի դերում վոչ միայն իր մոտ, այլև ուրիշ յերկրներում:

Արևելյան պատերազմում, առանձնապէս նրա վճռական փուլում՝ Ղրիմի պատերազմում կրած նրա պարտութիւնը վերջ դրեց Ռուսաստանի ռազմական այս հզորութիւնն, իբրև ցամաքային առաջնակարգ ռազմական պետութիւն:

Արևելյան պատերազմը քայքայեց Ռուսաստանի ուժերը,

¹ Նրա հզորութիւնը փքուն դուրս յեկավ. արևելյան պատերազմի առաջին իսկ տարում յերեաց, վոր Ռուսաստանն, ամենաշատը, կարող է դառնալ յերկրորդական ռազմական պետութիւնների շարքը, և այն էլ մեծ տարակուսանքով:

թուլացրեց նրա սեակցիոն ազդեցութեանն յեվրոպական գործերի վրա: Մրանուսն եր նրա պրոգրեսսիվ նշանակութեանը, վոր նշում էյին Մարքսն ու Ենգելսը:

Մարքսիզմի հիմնադիրները մեծ ուշադրութեամբ էյին հատկացնում Լրիմի պատերազմին: Նրանց վերաբերմունքը դեպի պատերազմը վորոշվում եր յեվրոպական հեղափոխութեան շահերով: Ոգտագործել անգլո-ֆրանսիական կապիտալիստների բաղխումը ճորտատիրական Ռուսաստանի հետ յեվրոպական հեղափոխութեան ուժերը կապանքներից ազատելու համար, թուլացնել «միջազգային ժանդարմ» Ռուսաստանին,— այս եր Յեվրոպայի հեղափոխականների նպատակը: Ուստի Մարքսի և Ենգելսի համակրանքն այս պատերազմում թյուրքիայի կողմն եր, վորովհետև ուսական ցարիզմը յեվրոպական հեղափոխութեան գլխավոր թշնամին եր, հակահեղափոխական մի ուժ, «վորի գլուխը Պետերբուրգումն եր, իսկ ձեռքերը՝ Յեվրոպայի ամեն մի կարիներում»:

Բայց սրա հետ միասին Մարքսն ու Ենգելսն ի հայտ էյին բերում Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կառավարութեանների սեակցիոն բնույթը, վորոնք հանդես յեկան իբրև թե «պաշտպանելու» թյուրքիային, բայց իրականում ձգտում էյին արգելք հանդիսանալ Ռուսաստանի՝ նրանց համար անձեռնտու չափազանց ուժեղացմանը: Սրա հետ միասին Անգլիան և Ֆրանսիան չէյին դիմում և չէյին կարող դիմել Ռուսաստանի լիակատար ջախջախմանը, վորը հանդիսանում եր գլխավոր «կարգի հենարանը Յեվրոպայում», մանավանդ այնպիսի մոմենտի, յերբ Յեվրոպայում կրկին հասունանում եր հեղափոխական ալիքը: Անգլիայի և Ֆրանսիայի բուրժուական կառավարութեաններն, իհարկե, այն ուժը չէյին, վորն ի վիճակի լիներ հետևողականորեն կռվելու ցարական Ռուսաստանի դեմ: Այս բանը կարող եր անել ցամաքային հեղափոխութեանը միայն, վորից ցարիզմը չափազանց վախենում եր:

Ենգելսը գրում եր, վոր ցարական Ռուսաստանը ցամաքային հեղափոխութեանից ավելի շատ ե վախենում, քան սուլթանը ցարի հարձակումից: «Այն հեղափոխութեանը, վոր կապալի Արևմտյան Հռոմին, կհաղթի նմանապես արևելյան Հռոմի դիվային ազդեցութեանը»¹:

Ուստի Ռուսաստանի նախընթաց ամբողջ արտաքին քաղաքականութեանը, սկսած Յեկատերինա II-ի թագավորութեան

¹ Կ. Մարքս յեվ Ֆ. Ենգելս. Յերկերի ժող., IX հ., էջ 441.

յերկրորդ կեսից, մի նպատակ եր հետապնդում՝ խեղդել Ֆրանսիայի բուրժուական հեղափոխութեանը, վոր կարող եր, ուրիշ յերկրներ տարածվելով, հասնել Ռուսաստանին և գյուղացիական բուժնախ ազդանշան ծառայել կալվածատիրական-ճորտատիրական կարգի դեմ:

Հաշվեհարգար կատարելով Յեվրոպայի հեղափոխական ապրտամբութեանների հետ, ուսական ցարիզմը բնավ առիթը բաց չեր թողնում իր զավթողական պլաններն իրականացնելու համար, ոգավելով գրացի յերկրների դժվարին գրութեանից:

Նիկոլայան Ռուսաստանի ինչպես ներքին, այնպես ել արտաքին քաղաքականութեանը վորոշվում եր կալվածատեր-ճորտատերերի ձգտումով՝ պահպանել և ամրացնել իրենց գերիշխանութեանը, իրենց ձեռքում պահել հողը և ճնշել գյուղացիական հարածուն շարժումը:

Արևելյան պատերազմի սկզբին Ռուսաստանում գրութեանը շատ լարված եր: Գյուղացիութեանը խմորվում եր և տարերայնորեն կռվի յեղնում ճորտատիրական կեղեքման դեմ: Արդյունաբերական աճող բուրժուազիան դժգոհ եր ճորտատիրական հարաբերութեաններից, վորոնք կաշկանդում էյին նրա գործունեութեանը. նրան անհրաժեշտ էյին վաճառահանման նոր շուկաներ: Նոր դադուլներ և վաճառահանման շուկաների ընդարձակում էյին պահանջում նաև կալվածատերերը գյուղատնտեսութեան ապրանքայնութեան աճման հետևանքով: Արդյունաբերական հեղաշրջումը Յեվրոպայում և Ռուսաստանի ներսի արդյունաբերութեան աճումն ընդարձակում էյին ինչպես ներքին, այնպես ել արտաքին շուկան գյուղատնտեսական մթերքների, և առաջին հերթին, ճորտատիրական կալվածքների մթերքների համարը Հացահատիկի արտադրութեան հետ միասին աճում ե գյուղատնտեսական հումքի արտադրութեանը, աճում ե գյուղատնտեսութեան ապրանքայնութեանը և նրա արդյունքների արտահանումն արտասահման: Ռուսաստանից Յեվրոպա յե դնում գյուղատնտեսական հումք և հացահատիկ, Ասիա՝ վերամշակող արդյունաբերութեան արտադրանքներ՝ տեքստիլ, կաշիներ, յերկաթե շինվածքներ կայն: Ավելի ու ավելի յեն ընդարձակվում կալվածատերերի ու արդյունաբերական կապիտալի կապերն արտաքին շուկաների հետ. այսպես, 1851 թ. հացահատիկի արտահանումն արտասահման կազմում եր 5137 հազ. չեովերտ, 1859 թ.—10600 հազ. չեովերտ:

Վերամշակող արդյունաբերութեան արտադրանքի, առանձ-

նապես թեթև ինդուստրիայի արտադրանքի համար վաճառահանման գլխավոր շուկաներն էյին առաջավոր Ասիան և Պարսկաստանը: Արտահանումը դեպի այս յերկրները տարեց տարի աճում եր. այսպես, 1826—1830 թթ. Կյախտի շուկայում իրացվեց 246700 ու. արծաթով մահուդ, 1836—1840 թթ. — 933900 ու. արծաթով, 1846—1850 թթ. — 2939000 ու. արծաթով: Ընդամենը ասիական շուկայում իրացված է մահուդ՝ 1820—1821 թթ. 105000 արշին, 1851—1853 թթ. — 1429963 արշին. բամբակեղեն գործվածք՝ 1820—1821 թթ. իրացված է 30369 արշին, իսկ 1851—1855 թթ. — 2615518 արշին:

Ինչպես տեսնում ենք, կարվածատերերի, արդյունաբերական բուրժուազիայի և առևտրական կապիտալի ձգտումները նվաճելու նոր շուկաներ, գաղութներ ու առևտրական ճանապարհներ, շատ իրական տնտեսական հիմք ունեն:

Ինքնակալությունն ընդառաջում եր կարվածատերերի ու բուրժուազիայի այս ձգտումներին, հուսալով արտաքին նվաճումներով ամրացնել կարվածատերերի գերիշխանությունը յերկրի ներսում: Սրանով եր վորոշվում ինքնակալության արտաքին քաղաքականությունը, վոր դենքով ճանապարհ եր բացում ուսաց առևտրի ու գաղութարարության համար Արևելքում: XIX դարի առաջին կեսում նվաճվում է Կովկասը, վոր հանդիսանում եր հարուստ գաղութ և առևտրական ճանապարհ դեպի Պարսկաստանի շուկաները. նվաճվում և գաղութացվում է միջին Ասիան: 1849 թ. լայնորեն զարգանում է Հեռավոր Արևելքի գաղութացումը և խընդիր է գրվում գրավելու Պրիամուրիեն (մերձամուրյան շրջան) և Սախալինը:

Կարվածատերերի և առևտրա-արդյունաբերական կապիտալի այս ձգտումների մեջ հատուկ տեղ եր գրավում Կոնստանդնուպոլիսը, վոր մի գուռ եր հարավային Ռուսաստանից դեպի արևմտա-յեվրոպական շուկաները հացահատիկ արտահանելու առևտրական գլխավոր ճանապարհին և ուղղափոխական կարևորագույն կետ Սև ծովի, Փոքր Ասիայի, Կովկասի և Բալկանների վրա գերիշխելու համար: Հենց այստեղ ել Ռուսաստանի շահերը բաղխվում էյին անգլիական և ֆրանսիական կապիտալիզմի շահերի հետ:

Նիկոլայ I-ը հույս ուներ թյուրքիայի դեմ հաղթական պատերազմ մղելով պահպանել ու ամրացնել ցարական Ռուսաստանի վճռական դերը Յեվրոպայում: Նիկոլայ I-ը հույս ուներ այս պատերազմի շնորհիվ բավարարել կարվածատերերի ու առևտրական

կապիտալի ձգտումները, արտաքին նոր շուկաներով փոխհատուցել արդյունաբերական բուրժուազիային, վոր նեղվում եր յերկրի ներսի ճորտատիրական կարգերից, և հաղթանակների վորոտի տակ հարձակվել իր գլխավոր թշնամու՝ գյուղացիական շարժման վրա:

Սակայն այս հույսերին վիճակված չեր իրականանալու: Անգլիայում և Ֆրանսիայում աճած արդյունաբերական կապիտալիզմը յեռանդագին նվաճողական գործունեություն եր վարում աշխարհի բոլոր կողմերում, ձգտելով նվաճել նոր շուկաներ ու գաղութներ: Յեվ բնական է, վոր Ռուսաստանն իր աննեկսիտնիստական-գաղութարար քաղաքականության մեջ բաղխվում եր արևմտայեվրոպական, գլխավորապես անգլիական կապիտալիստների շահերի հետ: Անգլիական արդյունաբերությունն առանձնապես շահագրգռված եր Սև ծովի ափերի և Կոնստանդնուպոլսի ու նեղուցների բախտով, վորոնք միացնում են Միջերկրական և Սև ծովերը, վորոնց տիրապետելը ուսուսական ցարիզմի դավթողական պլանների կենտրոնակետն եր:

Այս պատճառով ել կապիտալիզմի ու բուրժուական հարաբերությունների զարգացման կապակցությամբ փոխվեց Արևմտյան Յեվրոպայի կապիտալիստական առաջավոր յերկրների վերաբերմունքը դեպի Ռուսաստանը: Այս բանը հաշվի չառավ Նիկոլայ I-ն իր ամբարտավան ինքնավստահությամբ, յերբ սկսեց արևելյան պատերազմը: Նա չըմբռնեց արևմտայեվրոպական պետությունների պատմական եվոլյուցիան, հաշվի չառավ իրեն թշնամի նոր ուժը հանձին այդ պետությունների մեջ առաջացած բուրժուական դեմոկրատական հասարակայնության, վորը ճնշում գործադրեց իրենց կառավարությունների վրա: «Նա չափազանց շտապեց Կոնստանդնուպոլսի դեմ դուրս գալով և առաջացրեց Դրիմի պատերազմը: Անգլիան և Ֆրանսիան «ոգնության հասան թյուրքիային», իսկ Ավստրիան վառվում եր «իր ապերախտության մեծությամբ աշխարհ զարմացնելու» ցանկությունով»¹:

«Ցարի հայացքները» հողվածում Մարքսը մեջ է բերում Նիկոլայ I-ի զրույցը «ականավոր» անգլիացու հետ, վորի ժամանակ ցարը հայտարարել է, թե «...նա պատրաստ չեր պատերազ-

¹ Ֆ. Ենգելս, «Ռուսական թագավորության ստարերկրյա քաղաքակա-նությունը»:

մելու—չէ՞ վոր նա միանգաման համոզված եր, վոր պարզ սպառ-
նալիքներով ամեն ցանկալի բանի նա կհասնի»¹:

Նա հուլիսը դրել եր Արևմուտքի պետական մարդկանց յերկ-
շտութեան վրա, բայց հաշվի չառավ հեղափոխական դեմոկրա-
տիայի դերը, վորն ստիպում եր նրանց ավելի խիզախ լինելու:
Նա հուլիս ունեւր, վոր Թյուրքիան ընդունակ չէ գիմադրութեան
ցույց տալու իրեն, իսկ իրականում Թյուրքիան շատ շուտով
ստիպեց ուսանելին Դանուբի վրա անցնելու պաշտպանութեան:
Նա հուլիս ունեւր Ավստրիայի բարեկամական չեզոքութեան վրա,
իսկ Ավստրիան թշնամական գինված չեզոքութեան գիրք բռնեց
և պաշտպանեց դաշնակիցներին:

Նույնիսկ Պրուսիան, վոր ամենից ավելի կայուն կերպով ջա-
նում եր չեզոքութեան պահպանել, ստիպված եր բուրժուական հա-
սարակախութեան և դաշնակիցների ճնշման տակ քաղաքականու-
թյուն վարել ի փաստ Ռուսաստանի: Նիկոլայ I-ն ստանձնապես
հուլիս ունեւր Անգլիայի թողովութեան վրա: Մինչդեռ Անգլիան
գտնվեց Ռուսաստանի հակառակորդների բանակում:

Նիկոլայ I-ը գերագնահատեց նաև Ռուսաստանի ռազմական
զորութեանը: Իրականում կապիտալիստական առաջավոր յերկրը-
ներին նա կարողացավ հակադրել միայն մի հետամնաց բանակ,
վորն այնպես եր կառուցված, մատակարարված և այնպես եր
զեկավարվում, վոր միայն ջախջախվել կարող եր:

2

1853—1856 թթ. «Արևելյան պատերազմը» (այսպես ելին
նրան անվանում անգլո-Փրանսիացիք) տեղի ունեցավ յերեք
ռազմաբեմում՝ Դանուբի, Դրիմի և Կովկասի:

1853 թ. հուլիսի 2-ին ռուսական զորքերը Թյուրքիայի
հպատակ ուղղափառ քրիստոնյաներին պաշտպանելու պատրվա-
կով անցնում են Պրուտ գետը և սկսում սկուպացիայի յենթար-
կել Թյուրքիայի պրոտեկտորատի տակ գտնվող գանուբյան իշ-
խանութեանները: Նրանք արագորեն զբաղվում են Մոլդավիան
ու Վալախիան և անարգել դուրս գալիս Դանուբի գծի վրա:

Թյուրքիայի և դաշնակիցների անվճարականութեանը ռուս-
ների համար դյուրացրեց այս գործողութեանը: Թյուրքիան պա-
տերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին միայն հոկտեմբերի 10-ին,

այսինքն գանուբյան իշխանութեանների սկուպացիան սկսվելուց
ավելի քան յերեք ամիս հետո, իսկ Անգլիան և Ֆրանսիան պա-
տերազմի մեջ մտան միայն 1854 թվի մարտի 27-ին:

Ռուսաստանը Դանուբի ռազմաբեմում ունեւր ընդամենը 80
հազար զորք 196 հրանոթով, ընդվորում այս զորքից մինչև 25
հազար հողի կենտրոնացված եր Դանուբի գետաբերանում:

Թյուրքերը Դանուբի աջ ափին, Բուլղարիայում և Դորբու-
ջեյում ունեւրին 130 հազար զորք, ընդվորում նրանք ավելի լավ
եյին գինված, քան ռուսները: Իբրև հենարաններ նրանք մի շարք
ամրոցներ ունեւրին. Շումլուն, Ռուշուկը, Սիլիստրիան և Վաու-
նան: Այս ամրոցներից գոյացած քառանկյունին անմատչելի յեր
փոքրաթիվ և վատ գինված ռուսական բանակի համար: Այս
պատճառով ռուսները չեյին կարող հարձակողական պատերազմ վա-
րել և ստիպված եյին պաշտպանողական տակտիկա գործադրելու:

Հոկտեմբերի 28-ին թյուրքերն սկսում են ակտիվ գործո-
ղութեանները: Նրանք անցնում են Դանուբը և նոյեմբերի 2-ին
զբաղվում Կարաֆասն ու Ուտենիցան և ամրացնում: Այս կետերը
զբաղվելու ռուսական փորձերն անհաջողութեամբ են վերջանում:
Ուտենիցայի մոտ ռուսները լուրջ պարտութեան կրեցին, կորցը-
նելով մոտ 2 հազար մարդ:

Վորոշ ժամանակ անց, ճանապարհների վերահաս խափան-
ման հետևանքով թյուրքերն առանց ռուսների վորևե ճնշման
նահանջեցին Դանուբից այն կողմ:

1854 թ. հունվարի 6-ին ռուսները կրկին պարտութեան
կրեցին 2եթարի կովում:

Մարտի 23-25-ին ռուսները փորձեցին հարձակվել Բրախ-
լովի, Դալացի և Իզմայիլի մոտ անցնելով Դանուբը, բայց Սի-
լիստրիայից այն կողմ նրանք չանցան, քանի վոր այս ամրոցը
չկարողացան վերցնել: Սիլիստրիայի անհաջող պաշարումը և ռու-
սաց նավատորմի հաղթանակը Սինոպի մոտ ռազմական և ա-
ռանձնապես քաղաքական մեծ նշանակութեան ունեցան:

1853 թ. նոյեմբերի 30-ին ռուսական նավախումբը ծովա-
կալ Նախիմովի հրամանատարութեամբ Սինոպի ծովախորշում
ջախջախեց թյուրքական նավատորմը: Սա հարված եր վոչ միայն
Թյուրքիային, այլև Անգլիային ու Ֆրանսիային, վորոնք պար-
տավորվել եյին «պաշտպանել Կոնստանդնուպոլիսը, կամ Թյուր-

¹ Կ. Մարխ յեվ Ֆ. Ենգելս. Յերկերի ժող., IX հ., էջ 617:

քիայի՝ հարձակման յենթակա վորևե վայր, ինչպես Յեվրոպայում, այնպես ել Ասիայում»¹:

Մինտպի հաղթանակը ուսանելին մեծ առավելություններ տվեց թյուրքերի հանդեպ. ուսանական նավատորմը գերիշխող դարձավ Սև ծովում: Բայց ուղղմական այս ոգուտները գրկվում էյին իրենց գործնական իմաստից քաղաքական այն հետևանքները պատճառով, վորոնց հանգավ Մինտպի հաղթանակը: Նա արագացրեց Փրանսիայի ու Անգլիայի ուղղմական համաձայնությունների ձևակերպումը և նրանց յեղույթը Ռուսաստանի դեմ: Նոյեմբերի 30-ին ուսաց նավատորմը հաղթանակ տարավ, իսկ գեկտեմբերի 3-ին դաշնակից նավատորմը մտավ Սև ծով—և քիչ առաջվա հաղթանակողն անողնական և դառնում հակառակորդի ծովային գերագանց ուժերի հանդեպ:

Ռուսաց բանակի հարվածը Միլիտարիային ստրատեգիական տեսակետից ճիշտ եր նախատեսված, վորովհետև Դորբուջեյին և Միլիտարիային տիրապետելը գերիշխանություն եր տալիս Դանուբի նկատմամբ: Բայց սրա կատարման ժամանակ, Միլիտարիան պաշարելիս ուսանական հրամանատարությունը մի շարք ամենակողմից սխալներ գործեց, վորոնք բանակի համար մեծ զոհեր արժեցան:

Միլիտարիայի նշանակությունն ըմբռնում եր նաև Ավրաստրիան: Ուստի պատահական չե, վոր պաշարման յեռուն ժամանակ ավստրիական կառավարությունը պահանջ ե առաջադրում Ռուսաստանին անմիջապես դատարկելու դանուբյան իշխանությունները: Անհաջող, ձգձգված պաշարումն ու Ավստրիայի ճնշումը հարկադրեցին Ռուսաստանին դադարեցնելու Միլիտարիայի պաշարումը:

Միլիտարիայի բախտը վճույց դանուբյան ամբողջ կամպանիայի բախտը. ուսանները, նահանջելով նրանից, կորցրին այն ամբողջ մարզը, վոր նրանք նվաճել էյին պատերազմի սկզբից: Հունիսի 22-ին նրանք դադարեցնում են Միլիտարիայի պաշարումը, իսկ հուլիսի 26-ին արդեն սկսում են դատարկել դանուբյան իշխանությունները:

Դանուբյան կամպանիայում ուսանական արեվելյան քաղաքականությունը պարտություն կրեց: Կոնստանդնուպոլսի գրավման մասին մտածել անգամ հարկ չկար: 1854 թ. պլանը, վոր

¹ Քաղվում ե ըստ Բողգանովիչի՝ «1853-1856 թթ. Արևելյան պատերազմը» գրքի, էջ 141:

Նիկոլայ I-ը նշել եր այն ժամանակ, յերբ արդեն բացահայտորեն խորտակվել էյին Կոնստանդնուպոլսի, Միլիտարիայի իսկ «թերևս Ռուշուկի» գրավման հույսերը, նույնպես չիրականացավ:

Դանուբյան կամպանիան ցույց տվեց, վոր ուսանական զենքի անպարտություն համբավը փքուն ե և հիմք չունի: Պատերազմին չնախապատրաստված լինելը, բանակի վատ կազմակերպումը, բարձր հրամանատարություն ամենակողմից սխալները, գինման և վարժություն հետամնացությունը, հաղորդակցություն վատ ճանապարհները ցույց տվին Ռուսաստանի անընդունակությունը հաղթելու նույնիսկ թյուրքերին:

Այս բոլորը նպատեցին Անգլիայի և Փրանսիայի վորոշմանը բացահայտորեն հանդես գալու Ռուսաստանի դեմ: Փուլ յեկան այն հույսերն Ավստրիայի ու Պրուսիայի վերաբերմամբ, վոր նրանք վոչ միայն աջակցություն ցույց կտան, այլ գոնե չեղոքություն կպահպանեն: Ռուսաստանը մենակ հանդես յեկավ ամբողջ Յեվրոպայի դեմ. բոլոր խոշոր պետությունները պատերազմում էյին նրա դեմ կամ թշնամական չեղոքություն պահպանում: Բարխանյան ժողովուրդները նույնպես չեյին աջակցում ուս «աղաաբարներին»: Կոնստանդնուպոլսի գրավման փոխարեն ստիպված յեղան թշնամուց պաշտպանվելու ամբողջ տերրիտորիայում: Պատերազմական գործողությունները փոխադրվում են Դրիմ:

* * *

Դրիմի ուղղմարեմը հիմնականն եր 1853—1856 թվերի արեվելյան պատերազմում: Դաշնակիցները նշում են գլխավոր հարվածը հասցնել Սեվաստոպոլին, վոր ծովային ամրոց եր և ուղղմական նավահանգիստ, Սև-ծովյան նավատորմի կայան և բազա, Ռուսաստանի հենակետը Սև ծովում Թյուրքիայի բաժանման համար կռվելիս: Սեվաստոպոլը գրավելու դեպքում դաշնակիցները խախտում էյին Ռուսաստանի գերիշխանությունը Սև ծովում և նրա ազդեցությունը Թյուրքիայում ու Բալկաններում:

Անգլո-ֆրանսիական նավախմբերը ցույցեր են կատարում ամբողջ սահմանի վրա, վորպեսզի ապակենտրոնացնեն ուսանների ուժերը և հնարավորություն չափ նրանց ուղադրությունը գրավեն յենթադրյալ ամհանման վայրից: Այս նպատակին նրանք հասան, և 1854 թ. սեպտեմբերի 14—17-ին Դրիմի հարավային ափին, Յեվպատորիայում համարյա անարգել ափ և հանվում վաթսուն հազարանոց բանակ:

Սեպտեմբերի 19-ին սկսվում է հարձակում Սևաստոպոլի վրա:

Ռուսաց հրամանատարութիւնը վորոշում է կռիւլ տալ դաշնակիցներին Ալմա գետի վրա, վոր գտնւում է Յեվպատորիայից Սևաստոպոլ տանող ճանապարհին: Վաղորդ լավ դիրք էր ընտրւած գետի ձախ, բարձր ափին: Սակայն չնայած այս առաւելութիւններին, ռուսաց բանակը պարտութիւն կրեց և նահանջեց գետի Բախչիսարայ, կորցնելով մինչև 6 հազար հոգի սպանւած և վիրավոր:

Ալմա գետի ճակատամարտն առաջին խոշոր ընդհարումն է դաշնակիցների հետ, վորի մեջ արտահայտուեց նրանց բացահայտ առավելութիւնը սպառազինութեան և տակտիկայի մեջ ռուսական հետամնաց բանակի հանդեպ: Ռուսների սպառազինութիւնը կազմւած էր տափակափող կայծքարի և հարվածիչ հրացաններից, նրանք 35 հազար զորքին ունեյին ընդամենը 2 հազար շտուցեր, մինչդեռ դաշնակիցները՝ 50—60 հազար զորքին—30 հազար շտուցեր:

Ալմա գետի պարտութիւնը դաշնակիցների համար ազատ ճանապարհ բացեց գետի Սևաստոպոլ: Բայց նրանք դանդաղում էյին, ժամանակ էյին կորցնում անտեղի շրջանց կատարելով Ալմա գետից գետի Բախչիսարայ, մեջ տալով Սևաստոպոլը, և ապա այնտեղից մոտեցան քաղաքին հարավային կողմից՝ այն ավելի մատչելի գտնելով գրոնի համար: Միայն հոկտեմբերի 3-ին նրանք շրջապատեցին Սևաստոպոլը, իսկ կրակ բացին հոկտեմբերի 17-ին: Այսպիսով ռուսները համարյա մի ամիս ունեյին քաղաքի ամրացման համար:

Սևաստոպոլի պաշարման սկզբին ուժերի հարաբերակցութիւնը հետեյալն էր. ռուսաց դաշտային բանակն իշխան Մենշիկովի հրամանատարութեամբ ուներ 30—35 հազար մարդ, ձեռնարկւած գետի Բախչիսարայ. նրա դիրքերը դասավորւած էյին սեփաստոպոլյան մեծ ծովախորշի հյուսիսային կողմում և Սև գետի աջ կողմի բարձունքներում, վորտեղից բանակը մշտական կապ ուներ Սևաստոպոլում պաշարվածների հետ: Քաղաքում կայազորն աճեց ու հասավ ազդու ուժի՝ ոգնութիւն ստանալով 17 հազար նաւաստի սեծովյան նավատորմից: Նավերի վրայից վերցրած հրետանիով ուժեղացվեց ամրոցային հրետանին: Սեծովյան նավատորմից լավ կազմեր տվեց ամրոցին հանձին՝ ծովակալներ Կորնիլովի և Նախիմովի, վորոնք ճարտարապետ Տոսիբեռնի հետ

միասին գլուխ բերեցին քաղաքի պաշտպանութեան կազմակերպումը: Նրանց ղեկավարութեամբ մի ամսվա ընթացքում Սևաստոպոլի յերկու մասն էլ՝ քաղաքային և նավային, Կարանտինի ծովախորշից մինչև հարավային ծովախորշի վերջը և մինչև Կենթուխտը, շրջապատված էյին հողային ամրութիւններով:

Գաշնակիցները Սևաստոպոլի տակ ունեյին 50—60 հազար ցամաքային զորք և ուժեղ նավատորմի¹: Սակայն այս ուժերը քիչ էյին քաղաքը բոլոր կողմերից շրջապատելու համար: Հյուսիսային կողմը նրանք չէյին գրավել, և պաշարվածներն այնտեղից մշտապես ոգնութիւն էյին ստանում մարդկանցով ու պաշարներով:

Իրենց կայաններից կտրված լինելը և Մենշիկովի բանակի կողմից թիկունքին սպառնալը մեծ դժվարութիւններ էյին ստեղծում դաշնակիցների համար: Առաջին շրջանում ռուսների հրետանին ավելի ուժեղ էր և ստիպեց դաշնակիցներին մի շարք մարտկոցներին լռելու²: Հողային քանդված ամրութիւնները ռուսներն արագորեն վերականգնում էյին:

Այսպիսով դաշնակիցների ուժերի գերակշռութիւնը պաշարվածների հանդեպ շատ աննշան էր. նրանք հույս ունեյին շուտով ոժանդակութիւն ստանալ, վորը և աստիճանաբար սկսեց ստացվել:

Այս ժամանակ Մենշիկովը նույնպես ոժանդակութիւն ըստանալով և ուժերի վորոշ գերակշռութիւնն ունենալով, պատրաստվում էր հարվածելու դաշնակիցների թիկունքին և ստիպելու նրանց զողարեցրել Սևաստոպոլի պաշարումը: Սա միանգամայն ճիշտ ստրատեգիա չէր, բայց ռուսաց հրամանատարութիւնը շատ վատ իրագործեց: Այսպիսի առաջին փորձը, վոր պատմութեան մեջ մտավ «Բարակլավայի ճակատամարտ» անունով, կատարվեց 1854 թ. հոկտեմբերի 25-ին և ռուսների համար անհաջողութեամբ վերջացավ: 10 որ հետո, նոյեմբերի 5-ին, ռուսները յերկրորդ փորձն են անում ազատելու Սևաստոպոլը, մտադրվելով հարվածել պաշարողների աջ թևին, վորը կազմված էր անգլիական զորքերից: Այս ինգրի կատարման համար Մենշիկովը

¹ Գերակշռում էյին շոգենավերն ու պտուտականավերը, ի տարբերութիւն ռուսաց նավատորմից, վոր համարյա ամբողջովին կազմված էր առագաստանավերից:

² Ռուսներն ունեյին 200—300 հրանոթ, իսկ դաշնակիցները՝ 126:

կենտրոնացրեց հսկայական ուժեր, մոտ 40 հազար հետևակ¹ 16 հազար անգլիացիների զինաց: Տեղի ունեցավ ինկերմանյան ճակատամարտը, վորտեղ ուսական բանակն ու նրա հրամանատարութիւնը ցուցց տվին, վոր իրենք կատարելապես սնանկ են:

Ինկերմանյան ճակատամարտում ուսները կամպանիայի սկզբից ի վեր չտեսնված վնաս կրեցին, մի ճակատամարտում կորցնելով մոտ 12 հազ. հոգի սպանված: Այս ճակատամարտը ուղմական և քաղաքական մեծ նշանակութիւն ունեցավ. նա բեկումնային մոմենտ հանդիսացավ Արիմի պատերազմի ամբողջ ընթացքի համար: Ինկերմանի մոտ պարտվելուց հետո ուսներն այլևս այսպիսի լայն մասշտաբով փորձեր չարին սղատագրելու Սևաստոպոլը:

Ինկերմանի մոտ ուսների պարտվելու գլխավոր պատճառն այն է, «վոր պատերազմելու ուսական յեղանակը չզիմացավ յեվրոպական յեղանակի դեմ», — գրում էր Ենգելը². «Ռուսաց հետևակի համբավը իսամբում է: Այն ցուցց է տալիս, վոր ինչ հաջողութիւններ էլ, վոր անի Ռուսաստանը, Արևմուտքն առաջադիմում է, առնվազն, յերկու անգամ արագ»²:

Ինկերմանի ճակատամարտից հետո յերկու կողմ կողմերն էլ ծանր դրութիւն մեջ էլին: Ռուսների ակտիվութիւնն ուժեղացրեց դաշնակիցների զգուշութիւնը, իսկ վերահաս ձմեռը դադարեցրեց պատերազմական լուրջ գործողութիւնները: Դաշնակիցներն սժանդակ ուժեր էլին հասցնում, նրանց ուժերն աճում էլին: Փրանսիան Արիմի ուղմարեւ հանեց 110 հազար զորք, Անգլիան՝ 50 հազ.: Ռուսաստանի դեմ պատերազմ է հայտարարում Սարդինիան և իր զորքերն ուղարկում Արիմ: Ավստրիան վճռականապես թեքվում է Ռուսաստանի հակառակորդների կողմը, բայց և այնպես չի վճռում պատերազմ հայտարարելու:

Ռուսները դեպի Արիմ քաշեցին իրենց զինված ուժերի կեսը: Սևաստոպոլի պաշարումը ձգձգվում էր:

Թվում է, թե բոլոր առավելութիւնները ուսական կողմումն են. նրանք իրենց տերրիտորիայի վրա յին, այն ժամանակ՝ յերբ դաշնակիցները հակառակորդի տերրիտորիայումն են, արտասովոր պայմաններում և հենակայաններից հեռու: Բայց յերկրի տնտեսական հետամնացութիւնն ու ուղմական մեքե-

¹ Կ. Մարխ յեվ ժ. Ենգելս, Յերկերի ժող., X հ., էջ 209

² Նույն տեղում, էջ 210:

նայի անպետքութիւնն այնքան մեծ են, վոր ուսաց բանակի դրութիւնն որեցոր վատթարանում էր. համաճարակներն ամայացնում են զորքի շարքերը, պակասում է բանակի ապահովման համար ամենաանհրաժեշտ բանը, չկա տաք հագուստ, ընդհարումներ են տեղի ունենում սննդի մատակարարման մեջ: Առանձնապես խիստ հարվածում է յերկաթուղային տրանսպորտի բացակայութիւնը: Հետամնաց Ռուսաստանն անգոր է հասնելու Արևմտյան Յեվրոպայի առաջավոր յերկրների հետեից, և աստիճանաբար ուժերի գերակշռութիւնն անցնում է դաշնակիցների կողմը:

Այսպիսի ծանր պայմաններում է պաշտպանվում Սևաստոպոլի կայազորը, վոր հասցված էր մինչև 60 հազար հոգու: Դաշնակիցների գլխավոր հարվածներն սկզբում ուղղված են ուսական չորրորդ բաստիոնի (ամրոցի) դեմ: Այնուհետև նրանց ջանքերը փոխադրվում են Մալախովի գերեզմանաթմբի վրա, վորը հանդիսանում էր պաշտպանութիւն բանալին, վորովհետև իշխում էր Նավային կողմի բոլոր ամրութիւնների վրա: Ռուսները, հաշվի առնելով Մալախովի գերեզմանաթմբի նշանակութիւնը, ամրացրին նրա առջևի և կողքի № 2 բաստիոնի բարձունքները, կառուցեցին Վոլինի և Սելինգինի ամրոցիկներն ու կամչատյան լյունետը: Հատուկ նշանակութիւն ունեցավ վերջին ամրութիւնը, վոր գտնվում էր նույնիսկ Մալախովի գերեզմանաթմբին իշխող բարձունքի վրա:

Մինչև 1855 թ. գարուն դաշնակիցները չեն համարձակվում գրոհով վերցնել Սևաստոպոլի ամրութիւնները. նրանք խնամքով նախապատրաստվում են, իրենց խրամատներն աստիճանաբար մոտեցնելով ուսական ամրութիւններին և հրետանային կրակով խորտակելով նրանց:

Հունիսի 7-ին ֆրանսիական չորս զիվիզիա գեներալ Բուկեյի հրամանատարութիւնը գրավում են կամչատյան լյունետն ու Վոլինի և Սելինգինի օկուպաները:

Սա ճգնաժամային մոմենտն է Սևաստոպոլի պաշտպանութիւն մեջ, այնուհետև... «դրութիւնն սկսում է դառնալ հուսահատական»¹:

¹ Իշխան Մենշիկովին փոխարինած իշխան Գորչակովի Ալեքսանդր II կայսեր գրած նամակից: Նիկոլայ I կայսրը մեռավ, իսկ վորոշ ավյալներով, թունավորվեց 1855 թվի մարտի 2-ին:

Դաշնակիցները պատրաստվում են նոր գրոհի: Նրանց ուժերը մեկ և կես անգամ գերազանցում են Սևաստոպոլի կայսրերին ու դաշտային բանակին միասին վերցրած և հասնում 170—200 հազ. հողու: Նրանց արկերն առատ են՝ մի հրանոթին որական 400—500 հատ, իսկ ուռաներինը՝ 150 հատ: Գրոհի նախորդակին հրետանային ուժերն ուժեղացան նրանք լուրջ փաստածք պատճառեցին ամրություններին, մինչդեռ ուռաները թույլ պատասխան կրակ էլին տալիս վառող չլինելու պատճառով:

Բայց դաշնակիցները չկարողացան քողարկել գրոհի պատրաստությունը, և ուռաները գիշերը կարողացան ուղղել քանդված ամրությունները, բավականաչափ ուժեր քաշել դեպի Նավային կողմը և պատրաստվել կռվի: Հունիսի 18-ի գրոհը նրանք հետ մղեցին՝ հսկայական կորուստներ պատճառելով դաշնակիցներին:

Այնուամենայնիվ ուժերի գերակշռությունը մնում էր դաշնակիցներին կողմը: Նրանք էլ ավելի յեռանդուն գործունեություն են ծավալում նախապատրաստվելու նոր գրոհի: Սևաստոպոլի շուրջը խրամատների շղթան անընդհատ նեղանում է, հունիսին նրանք ուռսական ամրություններից հեռու էլին 240 մետր, ոգոստոսին՝ 110: Ամբողջ քաղաքում չկար մի կետ, վոր չուժեկոծվեր հրետանային կրակով, և չկար մի ամրոց, վորին չհասներ շտուգների կրակը: Սևաստոպոլը վերածվեց մի յուրաքանչյուր սակ մաղաղի. նրա մեջ բարձր հրամանատարությունն անընդհատ լցնում էր հազարավոր մարդիկ, վորոնք գնում էլին համարյա դեպի անտարակուսելի մահ: Ռուսներն ամեն ոք կորցնում են 500—700 մարդ՝ սպանված:

Յերեք օրվա ընթացքում՝ սեպտեմբերի 5-ին, 6-ին և 7-ին հրետանային անընդհատ կրակով քայքայվեցին համարյա բոլոր ամրությունները, ուռսական բանակում շարքից դուրս մնացին 7500 մարդ: Դաշնակիցներն իրենց խրամատները մոտեցրին ուռաների պաշտպանողական ամրություններին 40—50 քայլ հեռավորության վրա: Սեպտեմբերի 8-ի ցերեկվա ժամի 12-ին դաշնակիցներն ամրությունների վրա անակնկալ կերպով ընդհանուր գրոհ կատարեցին: Մալխոլի գերեզմանաթումբը վերցրեց ֆլուրանսիական զենքերալ Մակ—Մագոնի դիվիզիան, մյուս կետերում գրոհը հետ մղվեց: Մյուս օրը դաշնակիցները պատրաստվում են շարունակելու գրոհը, բայց ուռաներն արդեն թողել էլին Սևաստոպոլը, կամուրջով անցնելով Մեծ ծովախորշի հյուսիսային կող-

մը: Առաջուց նրանք պայթեցնում են և այրում պաշարեղենը, նավահանգստային կառույցները և խորտակում նավատորմի զինացորդները:

Սևաստոպոլը վերցնելուց հետո, թեև պաշտոնապես զինագաղար չէինքվեց, սակայն ռազմական գործողությունները դադարեցին: Դաշնակիցները հասան իրենց նպատակին. նրանք մրտադիր չէին հարձակվելու յերկրի խորքը, իսկ սահմանի մյուս մասերում առհասարակ վոչ մի լուրջ բան չձեռնարկեցին: 1854թ. ամառը նրանք վոչնչացրին Ալանդյան կղզիների ուռսական ամրությունները, 1855 թ. ամռանը քանդեցին Սվեարորդը, իսկ աշնանը վերցրին Կինբուռն ամրոցը¹:

Մի քիչ ավելի յերկար ձգձգվեցին Կովկասյան ռազմաբեմի պատերազմական գործողությունները, բայց Սևաստոպոլի անկումից հետո այնտեղ էլ բանը վերջանալու վրա յեր:

* * *

✓ Կովկասյան ռազմաբեմում պատերազմական առաջին գործողություններն սկսվեցին 1853 թ. նոյեմբերի 27—28-ին, յերթ թյուրքերը վերցրին սուրբ Նիկողայի ամրոցը:

Արևելյան պատերազմի սկզբին ուռաներն արդեն հենակայաններ ունեյին Կովկասում. նրանք ամուր հիմնվեցին Ոսեթիայում, Ինգուշեթիայում և Կարաբոջայում, անցկացրին ռազմավորական և ռազմատեսթյան ճանապարհները: Նրանց գաղութարար քաղաքականության կենտրոնն էր Թբիլիսին: Բայց այս շրջաններից այն կողմ, թիկունքում, Կովկասյան լեռնաշղթայի հյուսիս-արևմտյան մասում՝ Չերկեսստանում, հարավ-արևելյան մասում՝ Չեչնյայում և Դաղստանում տարածվում է լեռնային ժողովուրդների զինված ազատագրական պայքարի լայն ալիքը:

Ռուսներին թշնամի այս շրջանները նրանց հիմնական հենակայանից բաժանվում էլին ընդարձակ լեռնային, դժվարանցանելի վայրով, այս պատճառով լեռնականները՝ կտրված Սեծովի ափերից և բավականաչափ ոգնություն չստանալով թյուրքերից, ռազմական տեսակետից լուրջ սպառնալիք չէին կարող ներկայացնել ուռսական գործող բանակին:

Ռուսաց զորքը քիչ էր Կովկասում, բայց իր մարտական հատկություններով նա ավելի լավ էր, քան թե դանուբյան և թե

ՀԷՕԿ
1854
11/7/54

¹ Ոչակովի գիմաց, Դենպրո-բուզի լեռանի մուտքի մոտ:

նույնիսկ Ղրիմի բանակից և զգալիորեն ավելի բարձր, քան Անգլերկովկասի թյուրքական բանակը:

Պատերազմական գործողությունների սկզբին թյուրքերը փորձում են նախաձեռնությունն իրենց ձեռքը վերցնել և հարձակողական գործողություններ են զարգացնում, բայց ամբողջ ժամանակ պարտություններ են կրում: Այսպես, նրանք 1853 թ. նոյեմբերի 26-ին Չախչախվեցին Ախալցխայի մոտ և հարկազրկվեցին նահանջել: 1853 թ. դեկտեմբերի 1-ին Բաշ-Կազիքլարի մոտ ուսաները նորից պարտության են մատնում թյուրքերին և նախաձեռնությունն իրենց ձեռքը վերցնում: 1854 թ. հունիսի 27-ին Բյուրուք—Դարի մոտ նրանք ջարդում են թյուրքական գլխավոր բանակը, վորը թաքնվում և Ղարսի ամրությունների հետև:

1855 թ. գարնանը ստեղծվում է ուսական ուժերի գերակշռություն—նրանք զարգացնում են հարձակումը և թյուրքերին փակում Ղարսի ամրոցում: Կռիվը մտնում է իր վճռական փուլի մեջ, քանի վոր Ղարսը Երզրումի բանակին է, իսկ Երզրումը՝ Կոնստանդնուպոլսի բանակին և Անատոլիայի ռազմագիտական ու առևտրական ճանապարհների կենտրոնակետը:

1855 թ. սեպտեմբերի 29-ին ուսաները փորձում են գրոհով վերցնել Ղարսը, բայց համոզվելով, վոր այս խնդիրը նրանք ի վիճակի չեն կատարելու, անցնում են պաշարման: 1855 թ. նոյեմբերի 28-ին Ղարսի ուժասպառ և սովից մահացող կայսզորը հանձնեց ամրոցը:

Կովկասյան ռազմաբեմը յերկրորդական դեր էր խաղում, այս պատճառով ուսաների այնտեղ տարած հաղթանակները վրձնական նշանակություն չունեցան և չավերացրին ուսաց գեներալի համբավը, այն գեներալի, վորը Դանուբի ու Ղրիմի կամպանիաներում ցույց տվեց իր սնանկությունը: Այս հաղթանակները գրելավորապես բացատրվում են նրանով, վոր այստեղ ուսաները գործ ունեցին միայն թյուրքական զորքերի հետ, ընդվորում վոչ թե լավագույն, այլ ամենավատ զորամասերի հետ, վորոնց կեսը կազմված էր անկանոն զորքերից: Դաշնակիցները կովկասյան ռազմաբեմը համարելով յերկրորդական, իրենց զորքերը չուղարկեցին այնտեղ՝ սահմանափակվելով հրահանգիչ սպաներ ուղարկելով:

Անգլերկովկասում ուսաների տարած հաղթանակները պատերազմի ընդհանուր արդյունքները չփոխեցին: Այս պատերազմից

Ռուսաստանը պարտված դուրս յեկավ, քանի վոր կովի կենտրոնը Ղրիմն էր, և վոչ թե Անգլերկովկասը:

* * *

Սևաստոպոլի անկումից հետո վոչ ուսաների, վոչ էլ դաշնակիցների համար իմաստ չունեցող շարունակել պատերազմը: Առաջինները լուրջ պարտություն կրեցին և չափազանց շատ ուժեր ու միջոցներ ծախսեցին, վորպեսզի համարձակվեցին պատերազմը շարունակելու իրենց ավելի ուժեղ հակառակորդների հետ: Իսկ դաշնակիցների համար «ստրատեգիական անմտություն կլինեց Ղրիմից գնալ Ռուսաստանի խորքը» (ԵՆԳԵԼՍ):

1856 թ. փետրվարի 25-ին բացվում է Փարիզի խաղաղաբար կոնգրեսը, իսկ մարտի 30-ին ստորագրվում է փարիզյան խաղաղության դաշնագիրը: Այս դաշնագրով Ռուսաստանը կորցրեց Ալեքսանդր նավատորմից պահելու իրավունքը և փաստորեն ընդունեց վոչ միայն Դանուբի, այլև Սև ծովի չեզոքացումը: Սա առանձնապես վիճելի կետ էր, վորի դեմ համառոտ են առարկում եր Ռուսաստանը: Եւ ստիպված յեղավ հրաժարվելու Արևելքում քրիստոնյաներին խնամարկելու բացառիկ իրավունքից և դանուբյան իշխանությունների պրոտեկտորը լինելուց, վորոնց համար ապահովվում էր սահմանադրական կառուցվածք:

Ռուսաստանը պարտավորվեց «հարգելու» թյուրքիայի անկախությունն ու ամբողջությունը: Դանուբի վրա հաստատվեց ազատ նավագնացություն: Այս բանն ապահովելու համար Դանուբի գետաբերանն իրեն հարակից տերրիտորիայով խլվում են Ռուսաստանից և հանձնվում մոլդավական իշխանությանը:

Ռուսաստանի գրաված թյուրքական ամրոցներն ու տերրիտորիաներն առանց հատուցման համարվում են փոխանակված դաշնակիցների գրաված Սևաստոպոլի և նրան կից տերրիտորիայի հետ:

Փարիզյան խաղաղության պայմաններից մենք տեսնում ենք, վոր դաշնակիցները մինչև վերջ պահպանեցին իրենց գիծը—նրանք չվոչնչացրին Ռուսաստանի հզորությունը, բայց սատիկ խախտեցին այն: Արևելյան պատերազմի հետևանքով Ռուսաստանը կորցրեց անպարտության փառապսակը, «միջազգային ժանդարմը» լուրջ հարված ստացավ:

Ճորատիրական Ռուսաստանի փտածությունն ու անդո-
րությունը, նրա տնտեսական հետամնացությունն ու ներքին քա-
ղաքական թուլությունը հանդիսացան Արիմի պատերազմի պար-
տության պատճառը:

Արիմի պատերազմը հանդիսանում էր արտադրության հե-
տամնաց յեղանակներ ունեցող ազգի անհուսալի կռիվն ընդդեմ
նրա նորագույն ձևերն ունեցող ազգությունների:

Հին Ռուսաստանին «... խփում էյին անգլո-ֆրանսիական
կապիտալիստները: Խփում էյին ճապոնական բարոնները: Բոլորը
խփում էյին հետամնացության համար: Ռազմական հետամնացու-
թյան համար, կուլտուրական հետամնացության համար, պետա-
կան հետամնացության համար, արդյունաբերական հետամնացու-
թյան համար, գյուղատնտեսական հետամնացության համար:
Խփում էյին նրա համար, վոր այս ձեռնտու յեր և անպատիժ եր
անցնում»¹:

Ռուսաստանի տեխնիկա-տնտեսական հետամնացության լա-
վազույն ցուցանիշը ծանր արդյունաբերության զարգացումն է,
վորի հիմքն է հանդիսանում թուջի արդյունահանումը: Այսպես,
XIX դարի յերկրորդ քառորդում թուջի միջին տարեկան ձուլու-
մը պատկերանում է հետևյալ կերպ. 1826—1830 թթ.—10,2 մի-
լիոն փուլ, իսկ 1856—1860 թթ.—16,6 միլիոն փուլ, կամ 30
տարում 1,6 անգամ աճում: Անգլիայում 1826 թ. ձուլված է 37
միլիոն փուլ, իսկ 1859 թ.—234 միլիոն փուլ, կամ 6,3 անգամ
աճում: Արիմի պատերազմի նախորդակին Անգլիան թուջի ձու-
լումով Ռուսաստանին գերազանցում էր համարյա 15 անգամ,
Ֆրանսիան՝ 3 անգամ:

Արիմի պատերազմից առաջ և բուն պատերազմի ժամանակ
Ռուսաստանի քաղաքական գրությունն անկայուն էր գյուղա-
ցիական շարժման բուռն աճման հետևանքով: Այսպես, ութ տա-
րում (1826—1834 թթ.) յեղել է 148 գյուղացիական խռովու-
թյուն, մի տասնամյակում (1835—1844 թթ.) 216 խռովություն
և Արիմի պատերազմին նախորդող տասնամյակում տեղի յեն ու-
նեցել ամենաշատ քանակությամբ խռովություններ—348, կամ
28 տարում տեղի ունեցած բոլոր խռովությունների 48,8⁰/₀-ը:

¹ Усмалін. «Լենինիզմի հարցերը», էջ 445, 1934 թ., Կուսհրատ, Մոսկվա:

Արիմի պատերազմի սկզբից աճում են գյուղացիական շար-
ժումները, և յելույթները համար յեղած առիթների ամբողջ բազ-
մազանությամբ հանդերձ շարժման բնորոշ մոմենտը հանդիսա-
նում է նրա մասսայականությունը, արագ տարածումը մեծ տեր-
րիտորիաների վրա և այն, վոր համարյա բոլոր խռովություն-
ները կապված էյին գյուղացիների «ազատության» ձգտման հետ:

√ 1854—1855 թթ. լայն շարժում է ծավալվում այն լուրի
կապակցությամբ, թե ծովային աշխարհագրորի ծառայության հա-
մար ազատություն են տալիս: Գյուղացիք թողնում են աշխա-
տանքը և ինքնագլուխ հեռանում գյուղերից աշխարհագրական
գրվելու համար: Շարժումն արագորեն մասսայական բնույթ է
ստանում և ընդգրկում 10 նահանգ. Ռյազանի, Տամբովի, Վլա-
դիմիրի, Պենզայի, Նովգորոդի և այլն: Գյուղացիների դեմ ուղ-
ժական ուժեր առաջ քաշվեցին, և շարժումը ճնշվեց:

1855 թ. գարնանն ու ամառը յոթ նահանգում տեղի ու-
նեցավ պետական գորակոչ: Կրկին լուրեր են պտտում «ազատու-
թյան» մասին, վորը կտան աշխարհագրում ծառայելու համար:
Գյուղացիների բազմությունները ձգտում են գրանցվելու աշխար-
հագրում իբրև կամավորներ: Կառավարությունը վախեցած «պատ-
րիտարիզմի» այսպիսի արտահայտությունից, սվիններով կանգնեց-
նում է գյուղացիներին: Առանձին լայնությամբ ու խստությամբ
արտահայտվեց շարժումը Կիևի նահանգում, վորտեղ ճնշման հա-
մար առաջ էյին քաշված լուրջ զինվորական ուժեր՝ 16 եսկադրոն,
2 վաշտ սակրավորներ, մի գումարտակ և մի զիվիզիոն: Գյուղա-
ցիք դեմագրություն էյին ցույց տալիս զորքերին, իսկ տեղ-տեղ
իրենք էյին հարձակվում գորախմբերի վրա:

1856 թ. սկսվում է գյուղացիների մասսայական տեղափո-
խություն դեպի Արիմ: Սրա համար առիթ ծառայեցին այն լու-
րերը, թե պատերազմից քայքայված վայրեր գաղթողներին
տրվում է նպաստ, պետական աշխատանք, իսկ կալվածատիրա-
կան գյուղացիներին՝ ազատություն: Այս լուրերի ազդեցության
տակ հարավային Ռուսաստանի գյուղացիները 1856 թ. գարնան
դաշտային աշխատանքների ամենայեռուն ժամանակ շարժվեցին
դեպի Պերեկոպ: Շարժումն սկսեցին անհատներ, իսկ հետո նա
ընդգրկեց ամբողջ գյուղեր: Գյուղացիք շարժվեցին դեպի Ռու-
սաստանի հարավ իրենց գույքով ու ընտանիքով, մեծ բազմու-
թյուններով, վորոնք յերբեմն հասնում էյին 3 հազար հոգու: Թե
վորքան լայն էր այս շարժումը, ցույց են տալիս հետևյալ տրվ-

յալները, յերկու գավառից՝ Յեկատերինոսլավի և Վերխնեդնեպ-
րոպետրովսկի—հունիսին հեռացան 9 հազար գյուղացի: Գյուղա-
ցիներին կանգնեցնելու փորձերը հանգան մի քանի արյունահեղ
ընդհարումների:

Պատերազմի ժամանակ հետաքրքրական անցքեր են ծա-
վարվում Ղրիմում, վորտեղ դասակարգային և ազգային ճնշման
յուրահատուկ միահյուսումն իր կնիքն է դրել շարժման վրա:
Շարժումն սկսվում է մուսուլման հոգևորականության և տեղա-
կան բնակչության ունեւոր տարրերի ազդեցութեամբ¹, իբրև ազ-
գային շարժում՝ ընդդեմ ուսանների, բայց շատ շուտով դասա-
կարգային բնույթ է ստանում: Սա պայմանավորվում է նրա-
նով, վոր Ղրիմի կալվածատերերի մասսան ուսուսական ազնվակա-
նական ավագանին էր, վորին պատկանում էր ամբողջ հողի
կեսից ավելին: Հենց նրանց դեմ էր գլխավորապես ուղղված
շարժումը:

Ղրիմի թաթարների մեջ հուզմունքներն սկսեցին դաշնա-
կիցները գործն ափ հանելուց շատ առաջ: 1854 թ. հունվարի
27-ին Մենշիկովի՝ ցարին աված ղեկուցադրի համաձայն դաշնա-
կից նավատորմի Սև ծովում հանդես գալը մեծ տպավորութուն
գործեց թաթարների վրա: Բնակիչների մեջ խռովություններ
առաջանալու դեմ Մենշիկովը միջոցներ է ձեռք առնում. 1854
թ. հունիսի 1-ին կազակների Դոնյան գնդի Յեվպատորիա գալուց
հետո նա այդ գունդը կորդոնաձև դասավորեց ծովափին, իսկ
բնակչութեանը հսկելու և նրան գորքի մեծաքանակ լինելու մեջ
համոզելու համար կազմվեց յերկու շարժական զորասյուն, յու-
րաքանչյուրը յերկու վաշտից, վորոնք ուղղական զրոսանքի
էյին ուղարկվում Ղրիմի հարավային ափերը:

Դաշնակիցների ափ իջնելուց հետո շարժումն աճում և
ակտիվանում է: Ղրիմի համարյա կեսը ընդգրկված էր խռովու-
թյուններով: Մի շարք վայրերում ապստամբները տակնուվրա յեն
անում կալվածատիրական ազարակները, հաշվետես են կատա-
րում կալվածատերերի ու պետական աստիճանավորների հետ,
զինված ընդհարումներ են տեղի ունենում կազակների հետ և
հարձակումներ՝ սահմանապահ կորդոնների (զորափակների)
վրա: Առանձին վայրերում հրամանատարությունն ստիպված է

¹ Այստեղ աշխատանք էր կատարում դաշնակիցների գործակալությունը:

լինում հետ վերցնել սահմանապահներին, յերկյուղ կրելով վոր
ապստամբները նրանց կնեստեն ծովը:

Կալվածատերերը լրջորեն վախեցած են և փրկվում են փախչե-
լով քաղաքները: Իշխանության ներկայացուցիչները խուճապի
մեջ են: Տավրիկյան քաղաքացիական նահանգապետ գեներալ—լեյ-
տենանտ Պեստելը գատարվում է Միմֆերոպոլը:

Այսպիսով, յեթե Ղրիմում, Սևաստոպոլի պաշարման ժա-
մանակ դաշնակիցների թիկունքին սպառնում էր Մենշիկովի բա-
նակը, ապա ուսանների թիկունքն էլ անվտանգ չէր գյուղացինե-
րի, վորչ միայն թաթար, այլև ուսու գյուղացիների, մասսայական
յիլութիւնների հետևանքով:

Առանձնապես Յեվպատորիայի գավառի թաթարներն ողնե-
ցին դաշնակիցներին՝ կատարելով ուղեցույցներ, հետախույզ-
ների և դետերի ծառայություններ: Յեվպատորիայում մոտ 800
հողի կամավոր մտան միլիցայի մեջ: Իսկ ուսանների գրաված տե-
րիտորիայում խռովությունները հասան մինչև Պերեկոպ: Թա-
թարները հաճախ 200—300 հոգուց խմբեր են կազմում և սպառ-
նում զորքերի տեղաշարժերին: Այս հանգամանքն ստիպեց
Մենշիկովին հրաման արձակելու, վոր յերթային շարժման ժամա-
նակ առանձին զգուշություն պահպանեն, «վորպեսզի անակնկալ
հարձակման չենթարկվեն ինչպես հակառակորդի, այնպես էլ
բնակիչների կողմից»:

Յերկրի քաղաքական անկայունությունը, գյուղացիական
մասսայական խռովություններն ինչպես խոր թիկունքում, այնպես
էլ անմիջականորեն պատերազմական գործողությունների շրջա-
նում քայքայում էին զորքի քաղաքական և բարոյական ամ-
րությունը:

Ռուսաստանի արտադրության հետամնաց ֆեոդալական-ճոր-
տատիրական յեղանակը չզիմացավ արտադրության կապիտալի-
տական յեղանակ ունեցող առաջավոր ազգերի դեմ կռվելիս: Այս
պարտության մեջ վճռական դեր խաղաց ինքը բանակը:

Իր վրա անդրադարձնելով կալվածատիրական-ճորտատիրա-
կան փտած ու անզոր հասարակակարգի բոլոր գծերը, նա կրեց
պարտություն պարտության հետևից՝ յերկու-յերեք անգամ ավե-
լի շատ մարդկային կորուստ ունենալով, քան դաշնակիցները:
Ղրիմի պատերազմում ուսանների կորուստները հասնում են 676
հազար 110 հոգու՝ սպանված և մեռած:

Ղրիմի պատերազմում պարտվելը հսկայական նշանակու-
թյուն ունեցավ Ռուսաստանի հետագա զարգացման համար: «Ղրի-
մի պատերազմը,— գրում է Լենինը,— ցույց տվեց ճորտատիրա-
կան Ռուսաստանի փտածուկթյունն ու անդորուկթյունը»¹ Ղրի-
մի պատերազմում ճորտատեր-կալվածատերերը ցույց տվին իրենց
անընդունակութունը պաշտպանելու իրենց հայրենիքը, վորը
հիմնված էր հետամնաց եկոնոմիկայի և ճորտ գյուղացիության
անազատ աշխատանքի վրա:

Պատերազմի արդյունքը յեղավ գյուղացիական շարժման
բուռն աճումը: Այսպես, գյուղացիական խռովությունների թիվը
1855-ից մինչև 1861 թ., այսինքն Ղրիմի պատերազմից հետո յե-
կող առաջին վեց տարում, կազմում է գյուղացիական ռեֆորմին
նախորդող 35 տարվա ընթացքում տեղի ունեցած խռովություն-
ների ընդհանուր թվի 40%²: Գյուղացիական մասսայական խռո-
վություններով բռնված էյին Ռուսաստանի համարյա բոլոր շըր-
ջանները:

Ղրիմի պատերազմի շըջանում և նրանից հետո գյուղացիա-
կան շարժման աճումը խիստ վախեցրեց կալվածատեր-ճորտատե-
րերին, և նույնիսկ ճորտատիրական կարգերի ամենամոլի կողմ-
նակիցները հակվում են դեպի ճորտատիրական իրավունքից
ազատվելու կողմը:

Ա. Ի. Կոշելյովը նշում է, վոր ժողովրդական ապստամբու-
թյան սարսափի ազդեցության տակ 1854—1855 թ. թ. մոլի ճոր-
տատերերը պատրաստ էյին գյուղացիներին ազատագրության ամե-
նաանձեռնտու պայմաններին³: Վոստրիկանական դեպարտամենտը
1858 թ. հաշվետվության մեջ գրում է, վոր 1855—1856 թ.թ.
շարժումն, իբրև ժողովրդի վրդովված տրամագրության հատկա-
նիշ, ստիպում է յերկյուղ կրել ճորտատերերի անդորրության
համար³:

«Բայց շտապեցեք,— գրում է Գերցենը, դիմելով ազնվակա-
նությանը,— տաք ժամանակն է, վոչ մի ժամ կորցնել չի կա-
րել»:

✓ ¹ Լենին, XV հ., էջ 143:

² Ի. Ի. Իգնատիլև. «Կալվածատիրական գյուղացիներն ազատագրության
նախորդակին», էջ 313—314.

³ Նույն տեղում, էջ 351:

«Յեթե դուք վոչինչ չկարողանաք անել, նրանք այնու-
ամենայնիվ ազատ կլինեն՝ ցարական վոդորմածությամբ, կամ պու-
գաչով շչինայի վոդորմածությամբ»¹:

Ղրիմի պատերազմի պարտության հետ կապված իրագար-
ձությունների ազդեցությամբ իր ձայնն է բարձրացնում ծնվող
բուրժուազիան: Այս ձայնի արտահայտիչը հանդիսացավ մասնա-
վորապես պատմաբան Պոգոդինը: Իր նամակներում նա ասում է,
թե Արևմուտքում Ռուսաստանի՝ «ժամանակի վոգու» (հեղափո-
խության:— Ն. Յ.) դեմ պայքարելու քաղաքականությունը սխալ
էր, նրա դեմ պայքարելն անոգուտ է և անկարելի. հարկավոր է
կամովին հարմարվել այս «ժամանակի վոգուն»²:

Պոգոդինի նամակները—այս նոր, բուրժուական իդեոլո-
գիայի արտահայտությունը, վոր դալիս էր փոխարինելու հին,
ազնվականական-ճորտատիրական իդեոլոգիային—արտացոլում են
XIX դարի առաջին կեսի ճորտատիրական Ռուսաստանի տնտե-
սական հեղաշըջումը:

Ծեծկված ու հետամնաց ճորտ գյուղացիությունը՝ Ղրիմի
պատերազմի արյունահեղ դասերից հետո չէր ուզում վերագառ-
նալ նախկին պասսիվ և անգիտակից հնազանդմանը:

«... մենք դաշնակից ստացանք հանձին ոուս ճորտի: Այն
պայքարը, վոր այժմ բորբոքված է Ռուսաստանում գերիշխող
դասակարգի և գյուղական բնակչության հարստահարված դասա-
կարգի միջև, արդեն այժմ խախտում է ոուսական արտաքին քա-
ղաքականության ամբողջ սիստեմի հիմքերը: Այս սիստեմը հնա-
րավոր էր միայն մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ Ռուսաստանում
ներքին քաղաքական զարգացում չկար: Բայց այս ժամանակն
անցավ: Կառավարության և ազնվականության միացյալ ջանքե-
րով ստեղծված գյուղատնտեսական և արդյունաբերական զար-
գացումը հասել է այն աստիճանին, վորի ժամանակ գոյություն
ունեցող սոցիալական հարաբերություններն այլևս չեն կարող
շարունակվել: Նրանց վերացումը մի կողմից անհրաժեշտ է, իսկ
մյուս կողմից անկարելի՝ առանց բռնի փոփոխության»³:

Այսպես էր գրում Ենգելսը գյուղացիական ռեֆորմից մի
տարի առաջ, ցույց տալով հազվագյուտ դիտողունակություն և

¹ Նույն տեղում, էջ 351—352:

² Մ. Ն. Պոկրովսկի. «Ցարական Ռուսաստանի դեվանագիտությունն ու
պատերազմները XIX դարում», էջ 175—177:

✓ ³ Կ. Մարքս յել Ժ. Ենգելս. Յերկերի ժող., XII հ., I մ., էջ 246:

Ռուսաստանի դեռութեան խոր իմացութեան: Ճորտ գյուղացիների դասակարգային պայքարի սրումը կալվածատերերի հետ խախտում է կալվածատիրական-ճորտատիրական քաղաքականութեան ամբողջ սխեման, ասում է Ենգելսը: Սակայն այս սխեմանը հնարավոր էր միայն մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ Ռուսաստանում չէր նկատվում ներքին զարգացման վորեւ պրոցես: Բայց պատմական զարգացման ընթացքն ասպարեզ բերեց նոր ուժ՝ «Ռուսաստանյան հեղափոխութեանը»:

Ռուսաստանի ներքին զարգացման այս պրոցեսները տեսնում էլին նաև գերիշխող կալվածատիրական-ճորտատիրական դասակարգի ներկայացուցիչները: Ղրիմի պատերազմը բացեց նրանց աչքերը Ռուսաստանի ներքին կացութեան վրա, իսկ բռնն կերպով անող գյուղացիական շարժումն ստիպում էր շտապել յեզրակացութեաններ անելու: «Գյուղացիական բռնները», անելով ազատագրութեան նախորդող յուրաքանչյուր տամնամյակում, ստիպեցին առաջին կալվածատեր Ալեքսանդր II-ին ընդունելու, վոր ավելի լավ է ազատել վերեւից, քան թե սպասել, մինչև վոր կտապալեն ներքեից»:¹

(„Борьба Классов“, № 3, 1936, март.)

¹ Լեոն. XVI հ., էջ 143:

ԿԻՆՆԵ 80 ԿՈՊ.

12 12/14

«Ազգային գրադարան»

NL0403511

